

ATATÜRK DÖNEMİNDE DEVLETÇİLİK: TEKEL VE ŞEKER FABRİKALARI

4 Şubat 2022

Yıldırım Koç

TEKEL'LE DEVLETÇİLİK

Osmanlı İmparatorluğu 1875 yılında borçlarını ödeyemedi. 1881 yılında Muharrem Kararnamesi'yle Türkiye'den alacağı olan ülkelerin temsilcilerinden oluşan Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresi (Osmanlı Genel Borçlar İdaresi) kuruldu. Düyunu Umumiye, Osmanlı Devleti'nin bazı gelirlerine el koydu. Bu gelirler arasında balık resmi, içki istihlak ve ruhsatiye vergisi, ipek öşrü, pul resmi, tuz inhisarı resmi, Müşterekülmenfaa Tütün Şirketi (Reji) geliri de vardı.

Yabancılara ait Reji Şirketi (Memalik-i Mahruse-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi) Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretimini ve işlenmesini sıkı bir biçimde denetliyor, elde edilen gelirin büyük bir bölümünü Osmanlı borçları karşılığında Düyunu Umumiye'ye veriyordu. Örneğin 1884-1908 döneminde tütün işinden elde edilen kârın Reji Şirketi, Düyunu Umumiye ve Osmanlı Hazinesi arasındaki dağılımı şöyleydi: Reji (162.202 Osmanlı lirası), Düyunu Umumiye (744.893 Osmanlı lirası), Osmanlı hazinesi (41.906 Osmanlı lirası). 1940 yılında yayımlanan bir kitapta Reji'nin çalışmaları şöyle değerlendiriliyordu:

“Reji, ta bidayetten, tütün istihsal ve ziraatı üzerine tahditler vazetmiş [sınırlamalar koymuş,YK] bulunuyordu. Zürra her tarafta şikâyet ediyordu. Lakin Reji, hükümetle akdetmiş olduğu mukaveleye dayanarak, istediği şekilde ekime mâni oluyor veya müsaade ediyordu. Tütün ekiciler için ruhsatname almak, mahsulü Reji'nin depolarına teslim etmek mecburiyeti vardı. Bu depoların adet ve istiabı [kapasitesi-YK] yetişen tütün mahsulünü almaya kâfi gelmiyor; mahsulü elinden çıkarmış olmak için çiftçi malını ucuz ucuz vermek ıstırarında kalıyordu.

“Reji tütün kaçakçılığına mâni olmak için kolcu teşkilatı vücuda getirmişti. Kaçak istihlakın, [tüketimin-YK] meşru satışın çok fevkinde [üzerinde,YK] olduğu muhakkaktı ve inhisarın muvaffakiyetsizliğinin sebebi de buydu. Mukavele mucibince devletin polis ve jandarması icabında bu teşkilata yardım ediyordu. Bir istatistiğe nazaran, 42 senelik Reji idaresinde, kaçakçı, kolcu ve devlet zabıtasından ölenlerin adedinin 20.000 olduğu iddia edilmektedir.” (Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1940, s.126-127)

1925 yılında hükümet ile Reji Şirketi arasında yapılan bir anlaşmayla Reji'nin bütün hak ve yükümlülükleri devlete devredildi. Cumhuriyet Hükümeti, Reji'nin sermayesi olan 4 milyon Fransız frangını Osmanlı Bankası'na ödedi ve Reji'nin yönetimini devraldı; Reji'yi devletleştirdi, kamu mülkiyetine geçirdi. Ayrıca 26.2.1925 gün ve 588 Sayılı Kanun “istihlakî dahiliyeye mahsus tütün mubayaası, işletilmesi ve tütün ve sigara imali ve satılmasıyla tütüne müteallik sair umur (...) doğrudan doğruya hükümetçe ifa edilir” düzenlemesini getirdi.

9 Haziran 1930 gün ve 1701 Sayılı Kanun ise 588 Sayılı Kanun'un yerini aldı. Bu kanuna göre, halkın tüketimi için tütün ve tömbekiyi satın almak, işlemek, kıymak; bu tütünden sigara, enfiye, ağız ve pipo tütünü yapmak; bu maddeleri markalı, bandrollü ve etiketli kutulara ve paketlere koymak; bunları ülke içinde satmak devletin tekel altına alındı. Yalnızca yabancı ülkelere satmak amacıyla yaprak tütün ticareti yapmak serbest bırakıldı.

2 Temmuz 1932 tarihinde kabul edilen 2054 Sayılı Kanun'la çay, şeker ve kahve ithalatını bir elden idare etme yetkisi hükümete verildi.

1928-1932 döneminde Tütün, Tuz ve Alkollü İçkiler (Müskirat) İnhisarlar İdareleri ayrı ayrı faaliyet gösteriyordu. Bu kuruluşlar 1932 yılında birleştirilerek İnhisarlar Umum Müdürlüğü adını aldı. 1946 yılında ise Tekel Genel Müdürlüğü'ne dönüştü.

1881 yılındaki Muharrem Kararnamesi alkollü içkilerin gelirini de Düyunu Umumiye'ye, diğer bir deyişle Osmanlı borçlarının ödenmesine ayırmıştı.

Atatürk Türkiye'sini bunu da değiştirdi. 1 Haziran 1926 günü yürürlüğe giren 790 Sayılı Kanun'la her türlü alkollü içki üretimi, ithali ve satışı devlet tekeli altına alındı. Kanunun bir maddesine göre, bu tekelin tamamıyla veya bir bölümünün bir anonim şirkete devredilmesi mümkündür. Bu iş Türkiye İş Bankası ile Nacella Organizasya isimli bir Leh şirketine bırakıldı. Bu grup, işletme hakkını, İspirto ve Meşrubatı Külliye İhissarı İşletme Türk Anonim Şirketi'ne devretti. Ancak bu şirketin taahhütlerini yerine getirmemesi üzerine şirketin iflasına mahkemece karar verildi ve 1571 Sayılı Kanun'la İspirto ve Meşrubatı Külliye İhissarı kurularak Maliye Vekâleti'ne bağlandı. Bu birim 1932 yılında İhissarlar Umum Müdürlüğü bünyesine alındı. Bu alanlar yerli ve yabancı sermayenin kontrolünden çıkarıldı; devletin kontrolü altına sokuldu.

Türkiye'de ilk bira fabrikası bir Alman şirketi tarafından 1888 yılında inşasına başlanılan Bomonti Bira Fabrikası'dır. Bu şirket 1890 yılında üretime başladı. Diğer bir Alman şirketi de 1910 yılında Nektar isimli bir bira fabrikası kurdu. Ancak Nektar Şirketi başarısız oldu ve 1912 yılında Bomonti Şirketi'yle birleşti. Bomonti-Nektar Şirketi'nin sözleşmesi 1938 yılında sona erince fabrika millileştirildi ve devletleştirildi; 1940 yılında İhissarlar Genel Müdürlüğü'ne devredildi.

1910'lu yıllarda İzmir'de Halkapınar'da yabancı sermayece "Aydın" ismiyle bir bira fabrikası kuruldu. Bu fabrika 1931 yılında faaliyetini durdurdu. Bu fabrikanın yerinde daha sonra Tekel Gn. Md. Şarap Fabrikası faaliyet gösterdiğine göre bu kuruluş da devletleştirilmiş olsa gerektir.

1936 yılında Ankara'da Gazi Orman Çiftliği Müdürlüğü tarafından bir bira fabrikası kuruldu. Bu fabrika 1937 yılında genişletildi ve 6.7.1939 gün ve 3697 Sayılı Kanun'la İhissarlar Genel Müdürlüğü'ne devredildi.

1884 yılında kurulan Cibali Tütün ve İzmir Tütün, 1895 yılında kurulan Adana Tütün ve 1897 yılında kurulan Samsun Tütün fabrikaları Cumhuriyet döneminde yenilendi ve büyütüldü. Ayrıca 1927 yılında Bitlis Tütün ve 1939 yılında Malatya Tütün fabrikaları açıldı. Tekel, Tekirdağ (1931) ve İzmir'de (1935) şarap, Paşabahçe'de (1930) rakı ve votka, Ankara'da bira (1934) fabrikaları kurdu.

Atatürk'ün devletçiliği sayesinde, TEKEL'in faaliyet alanına giren işlerde, devletçilik hakim kılındı. Bu alanlardaki devletçiliğin amacı, sermayedarların güçlendirilmesi değildi. Tam tersine, sermayedarların köylüyü sömürmesi önendi; sermayedarların yetkileri, devlet ve emekçi sınıf ve tabakalar lehine sınırlandırıldı. Türkiye'de iktidarda Atatürk ve onun CHP'si değil de, dönemin Sovyetler Birlięi'ne bağımlı Türkiye Komünist Partisi olsaydı, devletçiliğin gücünü bu kadar artırabilirler, bu alanda sosyalist ilişkileri yerleştirebilirler miydi? Üretim araçları mülkiyetini bu ölçüde devletin eline verebilir miydi?

ŞEKER ÜRETİMİNDE DEVLETÇİLİK

Atatürk döneminde, emekçi sınıf ve tabakaların tüketiminde önemli bir yeri olan şekerin üretimi de, devlet fabrikaları eliyle gerçekleştirildi. Şeker üretiminde de, üretim araçları mülkiyeti devletin elindeydi. Bu kamu mülkiyeti, sermayedar sınıfın çıkarları için değil, şeker pancarı üreticisi küçük üretici köylülerin, şeker pancarını şekere dönüştüren işçiler ve memurların ve ucuza şeker yiyen tüm halkın çıkarları için kullanıldı.

Osmanlı döneminde şekerin tümü dışarıdan alınıyordu. Uşak'ta 19 Nisan 1923 tarihinde yerel girişimcilerin katılımıyla Uşak Terakkii Ziraat T.A.Ş. kuruldu. (Turan Veldet, 30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii, Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ Neşriyatı No.48, Ankara, 1958) Uşaklı birkaç sermaye sahibi ve Uşak halkının katılımıyla kurulan bu şirketin amacı bir şeker fabrikası kurmaktır. Şirket iki yıllık çabaya rağmen taahhüt edilen sermayeyi toplayamadı. Devlet çeşitli biçimlerde şirkete destek verdi. 25 Ocak 1926 gün ve 724 Sayılı Kanun'la şeker ithalatı tamamıyla devlete verildi. Özel girişimciler sorunları yine çözemeyince Sanayii ve Maadin Bankası şirkete yüzde 30 oranında ortak edildi. Şirket buna rağmen başarılı olamadı ve zarar etti. 6 Ağustos 1931 tarihinde tasfiyesine karar verilen şirketin malvarlığı, alacağına karşılık olarak Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. Böylece devletleştirilen Uşak Şeker Fabrikası, 4 Temmuz 1933 tarihinde Devlet Sanayi Ofisi'ne, 11 Temmuz 1933 tarihinde de Sümerbank'a devredildi.

Bazı milletvekilleri ve tüccarlar Trakya'da bir şeker fabrikası kurma girişiminde bulundu. Bu çabalar sonucunda 14 Haziran 1925 tarihinde İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. doğdu. Şirketin

hissenin yüzde 68'i İş Bankası'na, yüzde 22'si milletvekilleri ve tüccarlara, yüzde 10'u da Ziraat Bankası'na ve Trakya illeri özel idarelerine aitti. Alpullu Şeker Fabrikası'nın temeli 22 Aralık 1925 günü atıldı. Fabrika 26 Kasım 1926 günü faaliyete geçti. Şirket zarar edince, devlet şirkete sermayesinin dörtte birini aşan miktarda yardımda bulundu, vergi muafiyetleri tanıdı, çeşitli ayrıcalıklar getirdi ve üretilen şekerin tümünü satın almayı taahhüt etti. Şirket, 1935 yılı Temmuz ayında Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye devredildi (devletleştirildi, kamu mülkiyetine devredildi).

1932 yılında Eskişehir'de bir şeker fabrikası kurmak amacıyla Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. oluşturuldu. Şirket hissesinin yüzde 51'i İş Bankası'na, yüzde 24,5'i Ziraat Bankası'na ve yüzde 24,5'i de Sanayii ve Maadin Bankası'na aitti. Diğer bir deyişle, yüzde 52'si özel sektöre ait bir şirket oluşturuldu. Fabrikanın temeli 1 Şubat 1933 tarihinde atıldı. Fabrika 5 Aralık 1933 tarihinde işletmeye alındı. Sümerbank kurulunca, Sanayii ve Maadin Bankası'nın hissesi bu kuruluşa geçti. Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye devredildi.

Turhal Şeker Fabrikası'nın temeli 7 Ekim 1933 tarihinde atıldı ve işletme 26 Eylül 1934 tarihinde işletmeye alındı. Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş.'nin hissesinin yüzde 51'i İş Bankası'na, yüzde 49'u Ziraat Bankası'na aitti. Bu şirket de 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye devredildi.

Türkiye'de şekerpancarı tarımını Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ yaygınlaştırdı. Şekerpancarı tarımıyla birlikte hayvancılık ve çağdaş tarım anlayışı da yerleştirildi. 1927 yılında 6.664 aile şekerpancarı ekerken, bu sayı 1935 yılında 56 bine, 1945 yılında 98 bine ve 1972 yılında da 430 bine çıktı.